

Ірина Лаврова,
Ніна Крилова

Відносини держави та церкви в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Irina Lavrova, Nina Krilova

Relations between the state and the church during Ukrainian national democratic revolution of 1917–1920.

Showing the revival of the national church in Ukraine. Highlight stages of formation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. Public policy reveals different Ukrainian governments in 1917–1920. on religious and church matters.

Keywords: autocephaly, autonomy, the Hetmanate, the Directorate, the clergy, politics, political parties, religion, the Ukrainian Orthodox Church, the government, the Central Rada, the Church

Показано процес відродження національної церкви в Україні. Виділено етапи формування Української автокефальної православної церкви. Розкрито державну політику різних українських урядів 1917–1920 рр. щодо релігійно-церковних питань.

Ключові слова: автокефалія, автономія, Гетьманат, держава, Директорія, духовенство, політика, політичні партії, релігія, Українська православна церква, уряд, Центральна Рада, церква

Після тривалого періоду відокремлення церкви від держави в часи радянського воєнничого атеїзму сьогодні церква та релігійні організації поступово повертають свої важливі функції в духовній сфері життя українського суспільства. Церква реагує та відгукується на суспільно важливі події та процеси, що відбуваються в сучасній Україні. В складних умовах воєнно-політичних конфліктів та погіршення економічної ситуації актуалізується роль церкви як духовного наставника, помічника та захисника людини, який спрямовує людські думки й почуття до взаємної злагоди та любові, підтримки та допомоги, так необхідних сьогодні всьому суспільству. Українська православна церква бере активну участь в політичному і громадському житті української держави: в храмах читаються молитви за мир та спокій в Україні, за уряд і військо, збираються пожертви на українське військо.

Спостерігається і державна підтримка релігійно-церковних заходів: будуються нові храми, при церквах створюються або вже діють недільні школи для навчання дітей, а в загальноосвітніх школах проходять уроки християнської етики, що позитивно впливає та впливатиме на духовність

нових поколінь. Отже, відносини між державою та церквою змінюються у напрямку взаємної підтримки та допомоги, адже спільною метою і державної політики, і релігійно-церковної діяльності є суспільство.

Події Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. були важливою віхою української історії, особливо з огляду на історію державотворення. В цей період українському народові вдалося відтворити власну державу та певний час підтримувати її існування. І хоча національно-визвольні змагання закінчилися поразкою буржуазно-демократичних сил, вони посприяли набуттю та накопиченню досвіду боротьби, без якого не постала б у 1991 р. незалежна суверенна Україна.

Відродження української державності в цей період стало об'єктивною сприятливою умовою для відтворення та організаційного оформлення національної української церкви, яка з кінця XVII ст. була підпорядкована Московському патріархату. Саме в часи Української національно-демократичної революції постала і незалежна Українська православна церква.

Вивчення політики українських урядів часів революції і громадянської війни щодо релігійно-церковного життя дає змогу розширити уявлення про державотворчі процеси 1917–1920 рр. та пролити світло на відносини в системі «держава–церква–суспільство». Така розвідка в історичне минуле, крім суто наукового інтересу, має сьогодні і важливе суспільно-політичне значення в процесі розбудови демократичної держави в Україні, зокрема, щодо організації та плідної взаємодії всіх елементів державної системи – правової, політичної, економічної, соціальної, культурної, духовної сфери.

Звернення до проблеми взаємовідносин між державою та церквою в часи Української національної революції 1917–1920 рр. обумовлена також тим, що в українській історіографії, присвяченій вивченню подій революції, релігійному чиннику приділяється мало уваги. В конкретно-історичних творах українських вчених, де ґрунтовно вивчається діяльність українських урядів революційної доби, ціла низка питань, пов'язаних із державною політикою українських урядів щодо релігії та церкви, не піддається глибокому аналізу¹.

Більш об'єктивно і повно аналіз взаємовідносин українських урядів доби Української національної революції 1917–1920 рр. і церкви подали Д. І. Дорошенко² та І. Нагаєвський³. Автори відзначають факт піднесення церковного життя та відродження української національної ідеї на початку XX ст., але водночас підкреслюють зволікання урядових структур у вирішенні церковних справ. Можливість більш детального і об'єктивного вивчення даної теми дають праці українських вчених, присвячені власне історії релігії та церкви в Україні. Так, у працях Б. І. Андрусихина та В. І. Ульяновського⁴ на

основі архівних документів аналізується державна політика Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР стосовно релігії та церкви.

Грунтовний релігієзнавчий аналіз проблем становлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та ставлення українських урядів до автокефалії поданий у системному 10-томному дослідженні «Історія релігії в Україні»⁵. Зауважимо, що в монографії періодизація релігійно-церковного руху та процесу становлення УАПЦ подана через основні події та процеси церковного життя.

Отже, огляд літератури показує, що розвиток церковного руху в період Української національної революції 1917–1920 рр., зокрема і процес утворення УАПЦ, вже знаходили висвітлення у творах релігієзнавчого та конкретно-історичного характеру. У працях з історії релігії в основу періодизації руху за самостійність церкви покладена діяльність духовенства та події церковно-релігійного життя, тоді як державно-політичним процесам відведена другорядна роль.

Корисним є огляд навчальної літератури, призначеної для широкого кола читачів – школярів та студентів. Позитивним можна визначити, що основні відомості про церковне життя, у тому числі про здобуття автокефалії Українською православною церквою (УПЦ), стали надаватися у сучасних шкільних підручниках з історії України⁶. Однак у більшості підручників та навчальних посібників з української історії, розрахованих на студентів вищих навчальних закладів⁷, державна політика українських урядів 1917–1920 рр. щодо церковно-релігійної сфери зовсім не розглядається.

У даному ж дослідженні здійснено спробу дати загальну характеристику державно-церковної політики українських урядів 1917–1920 рр. та виділити її основні етапи, виходячи з принципу історизму і враховуючи об'єктивні умови розвитку релігійно-церковного визвольного руху. Запропонована періодизація враховує ключові суспільно-політичні процеси державного будівництва та особливості руху за церковне національне самоврядування, оскільки побудована на основі вивчення взаємовідносин між державою та церквою.

Метою цього дослідження є вивчення державної політики українських урядів доби Української національної революції 1917–1920 рр. стосовно церкви у справі відродження Української автокефальної православної церкви. Задля реалізації цієї мети розв'язуються такі завдання: виділити етапи церковно-релігійного руху за самостійність Української православної церкви, визначити зміст та особливості кожного такого періоду, виявити ставлення та політику різних українських урядів часів революції до церковно-

релігійних питань, особливо до проблеми автокефалії православної церкви, оцінити ефективність державної політики в церковній царині.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період Української національної революції 1917–1920 рр., починаючи з відродження ідеї автономії УПЦ за діяльності Центральної Ради і завершуючи утворенням та організаційним оформленням УАПЦ у 1921 р.

На основі вивчення взаємовідносин між державними структурами і релігійно-церковним рухом революційної доби можна виділити такі основні етапи.

Перший етап – становлення та розвиток ідеї автокефалії Української православної церкви періоду Центральної Ради (квітень 1917 – грудень 1918 рр.).

У результаті революційних подій 1917 р. в Російській імперії самодержавство впало, був встановлений республіканський лад, на місцях стали створюватися демократичні органи влади. Виникли об'єктивні умови для самовизначення України та відродження української державності.

4 березня 1917 р. в Києві представники впливових політичних партій та громадських організацій утворили Центральну Раду як орган влади в Україні. Її головою був обраний український історик, лідер Товариства українських поступовців Михайло Грушевський. Центральна Рада поставила за мету державне самовизначення українського народу, спочатку обравши курс на національно-територіальну автономію України.

Політичні події позначилися і на духовній сфері життя українського суспільства. Прогресивне духовенство, виходячи з думки, що «в автономній Україні має бути незалежна від Синоду українська церква», розпочинає рух за свободу церковного самовизначення та українізацію богослужіння. На єпархіальних з'їздах, що відбувалися навесні 1917 р., порушувалися питання реформування церковного життя, у тому числі приймалися рішення про «українізацію церковних відправ та парафіяльних шкіл, а також про фактичну автокефалію української церкви»⁸. Ідею реформи церковного життя підтримало й українське селянство на повітових селянських з'їздах.

Влітку 1917 р. частина українського духовенства розпочала роботу зі скликання Всеукраїнського церковного з'їзду. Однак через протидію більшості єпископату православної церкви в Україні, який був налаштований проросійськи, Синод відмовив у проведенні з'їзду. Отже, в цей період не спостерігалось єдності в середовищі українського духовенства. Позначився розкол на національно налаштоване духовенство, яке обстоювало ідею церковного оновлення й автокефалії, та на прихильників офіційної церкви, які рішуче виступали проти самостійності української церкви.

В цей час представники різних політичних партій як соціалістичного, так і ліберально-демократичного спрямування стали на позиції автокефалії та закликали до неї в своїх публічних виступах. Більшість партійних діячів, передусім ліберального крила, підтримали ідею церковного національного самоврядування, оскільки добре розуміли потреби церкви, бо самі були вихідцями із священницьких родин або навіть мали духовну освіту⁹. Здобуття права на автокефалію відповідало автономно-федералістським устремлінням українських політичних лідерів.

Однак на державному рівні ідея автокефалії не отримала підтримки. Центральна Рада в цей період не приділяла церковним справам значної уваги, зазначаючи, що «релігія мусить бути приватною сферою життя, а тому утворення яких-небудь адміністративних установ для тої сфери було б віддаленням від того ідеалу»¹⁰. До того ж серед представників Центральної Ради не існувало єдності у вирішенні релігійних питань. Тому Генеральний Секретаріат на чолі з Володимиром Винниченком, дотримуючись позиції невтручання в церковно-релігійні справи, не створив жодної державної установи у справах релігії і церкви. Це, своєю чергою, сприяло згуртуванню та зміцненню антиукраїнських сил в православній церкві. Митрополит Київський і Галицький Володимир, а також парафіяльні ради російської орієнтації засудили рух за автокефалію¹¹.

Попри відсутність державної підтримки, рух за автокефалію Української православної церкви не припинявся. Його піднесенню сприяло проголошення Української Народної Республіки (УНР) як автономії у складі Російської федеративної республіки, звершене 7 листопада 1917 р. III Універсалом Центральної Ради. Проголошення автономії УНР надало поштовх організаційній діяльності церковних та світських діячів по скликанню Всеукраїнського церковного собору. 6 грудня 1917 р. була утворена тимчасова Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), до якої увійшли священники, цивільні особи та військові. Саме ВПЦР стала проводити підготовчу роботу для скликання собору: вона проголосила себе «тимчасовим правительством для Української православної церкви»¹², вела переговори з головою українського уряду Володимиром Винниченком, добилася у патріарха Тихона дозволу на проведення Всеукраїнського церковного собору.

7 січня 1918 р. Всеукраїнський православний церковний собор розпочав свою роботу. Однак на першій сесії собору питання про автокефалію на порядок денний не було поставлено. Митрополит Платон висловив позицію патріарха Тихона, яка полягала у тому, щоби надати українській церкві широкої автономії, але не визнавати її автокефалію. Не тільки не вирішивши, але й не поставивши питання про самостійність православної

церкви в Україні, у січні 1918 р. собор припинив свою діяльність через наступ більшовиків на Київ.

Центральна Рада поставилася байдуже до діяльності Всеукраїнського православного церковного собору. Лише у січні 1918 р. її позиція змінилася в бік розуміння значення церковних проблем. Новий уряд Центральної Ради на чолі з В. Голубовичем при Міністерстві внутрішніх справ створив Департамент сповідань, який регулював відносини держави з церквою та намагався представити інтереси церкви перед державою. До основних функцій Департаменту входили інформування церковних установ про урядові рішення та контроль за їх виконанням, розв'язання питань фінансової підтримки церковнослужителів, цензура видань духовного відомства, облік та збереження церковних раритетів. Проте за короткий двомісячний термін функціонування Департаменту сповідань вагомих результатів діяльності не було досягнуто¹³.

Отже, Українська Центральна Рада та її уряд не розуміли проблем духовенства щодо відродження національної церкви і не сприймали його як союзника у розбудові незалежної держави. Зволікання лідерів Центральної Ради в питаннях залучення церкви до розбудови незалежної держави і становлення УАПЦ стало, на нашу думку, одним із факторів, який призвів до втрати авторитету і довіри до неї, а згодом і до її поразки.

Другий етап – проголошення автономії Української православної церкви в період Гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.).

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот, внаслідок якого виник Гетьманат «Українська держава». Республіканська форма правління була замінена на авторитарну. Гетьманом усієї України було проголошено отамана Вільного козацтва, генерала Павла Петровича Скоропадського.

В період Гетьманату ставлення до релігії та церкви змінилося. Так, відповідно до «Закону про тимчасовий державний устрій України»¹⁴ християнській православній вірі відводилася важлива роль. Вона визначалася «первенствующою» в Українській державі.

У гетьманському уряді було утворене Міністерство сповідань на чолі з професором Василем Зінковським. Це був досить поміркований український діяч, який прагнув пошуку компромісу між ворогуючими течіями в українській церкві. Першим кроком до створення національної церкви в Україні, на його думку, мало бути надання широкої автономії української церкви, а надалі – поступовий перехід до автокефалії.

Створене за гетьмана Павла Скоропадського Міністерство сповідань стало центром формування стратегії і тактики щодо церкви. Держава взяла на себе турботу про матеріальне утримання Міністерства, яке, в свою

чергу, повинно було підготувати законопроекти церковно-державного характеру.

Завдяки зусиллям уряду у червні 1918 р. була скликана друга сесія Всеукраїнського православного церковного собору, яка затвердила новим митрополитом Київським і Галицьким Антонія та прийняла рішення про автономію православної церкви в Україні. Однак пропозиції щодо автокефалії Української православної церкви знову були відхилені. Патріарх Тихон заявив, що про автокефалію не може бути й мови¹⁵.

У жовтні–грудні 1918 р. відбулася третя, остання, сесія Всеукраїнського православного церковного собору. Вона відзначилася яскравим виступом міністра сповідань О. Лотоцького, який від імені уряду проголосив автокефалію Української православної церкви, зазначаючи, що «Церква в самостійній державі не може бути іншою, як автокефальною під головуванням митрополита всієї України, в канонічному зв'язку з патріархом Всеросійським»¹⁶. Однак це була особиста думка О. Лотоцького, а більшість делегатів собору висловила своє негативне ставлення до автокефалії православної церкви, і самостійницькі ідеї міністра сповідань будуть реалізовані лише за часів Директорії.

Отже, за часів Гетьманату Павла Скоропадського було здійснено значні кроки у вирішенні питання про самовизначення Української православної церкви: в уряді було створене окреме Міністерство сповідань, проведено другу та третю сесії Всеукраїнського православного церковного собору, на яких православна церква в Україні була визнана автономною. Однак реалізувати ідею її автокефалії не вдалося, можливо, тому що вона ще недостатньо визріла. В самих церковних колах відбувалося протиборство, з одного боку, Всеукраїнської православної церковної ради, яка відстоювала питання українізації церкви та автокефалію, а з іншого боку, вищої церковної ієрархії, яка підтримувала лише ідею її автономії.

Третій етап – проголошення автокефалії УПЦ за часів Директорії УНР (грудень 1918 – листопад 1920 рр.).

У листопаді 1918 р. Директорія розпочала повстання проти Гетьманату, в результаті якого гетьман Павло Скоропадський зрікся влади та виїхав за кордон. 14 грудня 1918 р. Директорія в'їхала в Київ та проголосила відновлення в Україні республіканської форми правління – УНР.

Уряд Директорії від самого початку взяв активну участь у вирішенні церковних справ. 1 січня 1919 р. законом Директорії було проголошено автокефалію православної церкви, тобто повну її незалежність від Московського патріархату. Вищим органом Української автокефальної православної церкви визначався Всеукраїнський церковний собор, якому належала вища

церковно-законодавча, судова та адміністративна влада. Для управління церковними справами був створений Український церковний синод, який видав релігійними, адміністративними, господарчими, освітніми та контрольно-ревізійними питаннями¹⁷.

Уряд Директорії намагався організувати та здійснювати управління церковним життям. Так, на засіданнях Синоду обов'язково мав бути присутній міністр, а накази Синоду набирали чинності лише після їх затвердження урядом. Таке втручання уряду в життя церкви викликало невдоволення частини церковного кліру. Водночас уряд прагнув підтримати духовенство матеріально, здійснюючи фінансування духовних консисторій на місцях.

Домагаючись фактичного втілення в життя автокефалії, уряд Директорії здійснив важливі кроки. Зокрема, було відновлено роботу Міністерства культів, міністр якого Іван Липа звернувся до Міністерства закордонних справ УНР з проханням повідомити Константинопольський патріархат та інші автокефальні церкви про проголошення автокефалії Української православної церкви. Прагнучи добитися визнання автокефалії української церкви, посол УНР в Туреччині О. Лотоцький вів переговори з Константинопольським патріархом. Проте через вакантність патріаршого престолу визнання автокефалії УПЦ відкладалося¹⁸.

Уряд Директорії здійснював рішучі кроки і в царині українізації церкви. Так, міністр сповідань УНР Іван Огієнко закликав священнослужителів впроваджувати рідну мову в богослужіння та розповідати народу про історію України. Міністерство сповідань організувало мережу курсів з перепідготовки церковнослужителів, розпочало роботу з перекладу Біблії та інших богослужбових книг українською мовою¹⁹.

Отже, уряд Директорії, прагнучи будувати державу на міцній національній основі, дуже відповідально поставився до життя і проблем Української православної церкви: здійснював фінансову підтримку церковної організації, намагався українізувати церкву, проголосив її автокефалію та здійснював рішучі кроки щодо її визнання. Однак, попри важливість проголошення автокефалії УПЦ, реалізувати її не вдалося через складні політичні події. 2 лютого 1919 р., через півтора місяці після приходу до влади, уряд Директорії під тиском переважаючих сил більшовиків залишив Київ. Неприятливі для Директорії воєнно-політичні події завадили фактичному здійсненню автокефалії Української православної церкви.

Четвертий етап – організаційне оформлення Української автокефальної православної церкви за радянської влади (лютий 1919 – жовтень 1921 рр.).

5 лютого 1919 р. більшовицькі війська вступили до Києва. Ще за місяць до того, після взяття більшовиками Харкова, 6 січня 1919 р. держава стала назива-

тися Українська Соціалістична Радянська Республіка, формально затверджена 10 березня 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад першою Конституцією УСРР. В Україні була встановлена радянська форма державності.

У квітні 1919 р. було відновлено роботу Всеукраїнської православної церковної ради, головою якої було обрано Михайла Мороза, а заступником – протоієрея Василя Липківського. Нова влада передала віруючим української парафії Миколаївський собор, де протоієрей Василь Липківський провів перше богослужіння українською мовою. Ця подія викликала поживлення у церковному житті, організацію та реєстрацію низки українських православних парафій у Києві²⁰.

Однак під час денікінської окупації (серпень–грудень 1919 р.) розпочалися репресії проти українських парафій: у них відбиралися храми, а священникам заборонялося вести службу українською мовою. ВПЦР тимчасово призупинила свою діяльність. Лише після розгрому денікінських військ діяльність ради була відновлена, і в різних містах України знов стали відкриватися національно орієнтовані парафії. В цей період ВПЦР намагалася дійти згоди з єпископатом патріаршої орієнтації щодо підтримки автокефалії, однак єпископат був налаштований антиукраїнськи. За цих умов Всеукраїнська православна церковна рада 5 травня 1920 р. самопроголосила автокефалію Української православної церкви. Організаційному оформленню автокефалії УПЦ чинився серйозний спротив з боку церковних ієрархів Російської православної церкви.

14 жовтня 1921 р. на ініціативу ВПЦР був скликаний Перший Всеукраїнський православний собор, який затвердив автокефалію Української православної церкви, її соборноправність та українізацію богослужіння. Собор засудив приєднання у 1686 р. Київської митрополії до Московського патріархату. Однак створення власної церковної ієрархії ускладнювалося тією обставиною, що на соборі не було жодного єпископа. Тому, як виняток, було обрано та висвячено пресвітерським чином (через рукоположення священників та мирян) на першоїєрарха УАПЦ Василя Липківського, а на архієпископа Київщини Нестора Шараївського²¹. Отже, Українська автокефальна православна церква була проголошена та організаційно оформлена у жовтні 1921 р. Це була доленосна подія в історії православної церкви в Україні. Та подальшому її існуванню, як і функціонуванню інших церков в радянській Україні, зашкодили процеси державно-політичного життя.

Характеризуючи відносини церкви з радянським урядом, слід зауважити, що від самого початку свого становлення радянська влада толерантно ставилася до Української православної церкви та дозволяла їй створювати громади без санкції церковної ієрархії. Метою радянського уряду було об-

межити вплив панівної тоді Російської православної церкви та сприяти розколу в православ'ї. Власне, утворення УАПЦ цілком відповідало цій меті²². Водночас наявність духовного релігійного чинника в житті суспільства суперечила ідеологічному підґрунтю нової влади.

20 січня 1918 р. Раднарком РСФРР видав закон «Про свободу совісті, церковні та релігійні громади» («Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»), який 19 січня 1919 р. був ратифікований більшовицьким урядом України. Згідно з законом, церква відокремлювалася від держави та позбавлялася храмів і церковного майна²³. Комуністичний режим, який утверджувався в Україні, визнаючи право на істину лише за марксизмом-ленінізмом, прагнув поступово обмежити та викорінити релігію з духовної сфери життя суспільства. Тому з часом всі релігійні конфесії опинилися в опозиції до влади. У 1930 р. після встановлення в СРСР тоталітарного сталінського режиму в умовах початку масових політичних репресій УАПЦ змушена була на довгий час припинити свою діяльність.

Узагальнюючи досвід розвитку руху за самовизначення Української православної церкви в добу Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., виділимо такі його риси. Українське духовенство не було одностайним щодо перспектив православної церкви в Україні. Частина духовенства, до якої належала більшість церковних ієрархів, підтримувала ідею автономії Української православної церкви в умовах єдності з Російською православною церквою та підпорядкування Московському патріархату. Інша частина, до якої належало національно налаштоване українське духовенство, вело боротьбу за повну незалежність, тобто автокефалію, православної церкви в Україні. Церковно-релігійний рух, як і українська державність в цей період, пройшов кілька етапів, еволюціонувавши від ідеї автономії до проголошення самостійності та організаційного становлення Української православної церкви.

По-різному складалися відносини між різними урядами революційної доби з церковною організацією. Так, Українська Центральна Рада від самого початку недооцінила суспільну роль церкви і релігії в процесі державотворення, дотримуючись позиції невтручання в церковно-релігійні справи. Власне, і сама ідея української державності за часів Центральної Ради була дискусійною, еволюціонувавши від автономії УНР до повної державної незалежності, хоча реалізувати цю незалежність Центральна Рада вже не встигла.

Значніші зусилля для вирішення релігійних питань здійснював гетьманський уряд Павла Скоропадського. Головним здобутком цього часу стало визнання Всеукраїнським церковним собором автономії православної церкви

в Україні. Здобуття церквою автокефалії блокувалося консервативною лінією церковних ієрархів патріаршої орієнтації.

Уряд Директорії взяв настільки активну участь у вирішенні церковних справ, що частиною духовенства вона сприймалася як втручання влади у внутрішнє життя церкви. Знаменно, що не рішенням церковної інституції, а законом світської влади – Директорії – у 1919 р. було нарешті проголошено автокефалію Української православної церкви. Уряд Директорії також активно сприяв її українізації та домагався міжнародного визнання. Проте короткий термін перебування при владі та поразки у війні з більшовиками не дали можливості Директорії довести справу відновлення автокефалії до кінця.

Нарешті, організаційне становлення Української автокефальної православної церкви сталося вже у 1921 р. за встановлення радянської влади. Утворення незалежної церкви в Україні стало результатом ініціатив та попередньої діяльності прогресивно налаштованого українського духовенства та інституцій, створених попередніми українськими урядами. Радянські ж владні структури у цьому процесі участі не приймали, однак дозволяли релігійну діяльність УАПЦ, вбачаючи в ній протидію сильній та впливовій тоді Російській православній церкві.

У цілому ж спостерігається досить щільний зв'язок між державно-церковними відносинами і успішністю церковно-релігійного руху. За умов, коли церковні ієрархи не підтримували ідеї прогресивно налаштованого українського духовенства щодо надання незалежності православної церкви в Україні, реалізувати ці ідеї вдалося завдяки активній підтримці світських владних структур, передусім уряду Директорії. Перспективним напрямком подальших досліджень вбачається вивчення питань відродження української національної церкви у зв'язку зі світським рухом, з огляду на діяльність громадськості, через процеси взаємовідносин в тріаді «державна–церква–суспільство».

- ¹ Див.: Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К., 1997. – 233 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроба творення і причини поразки. – К., 2003. – 174 с. та ін.
- ² Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. – У 3 т. – Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – 424 с.
- ³ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – С. 280.
- ⁴ Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.; Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.

- ⁵ Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – 560 с.
- ⁶ Кульчицький С. В. Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / С. Кульчицький, Ю. Лебедева. – К.: Генеза, 2010. – С. 277–278.
- ⁷ Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – 656 с. (Альма-матер); Лазарович М. В. Історія України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 683 с.; Світлична В. В. Історія України: Навч. посіб. – К.: Каравела, 2009. – 400 с.
- ⁸ Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – С. 355.
- ⁹ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – С. 254.
- ¹⁰ Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – С. 357.
- ¹¹ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. – С. 498.
- ¹² Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – С. 358.
- ¹³ Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – С. 57–72.
- ¹⁴ Скоропадський П. Закони про тимчасовий державний устрій України // Державний Вістник. – 1918. – № 1. – 16 травня. – режим доступу до журн. :<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>
- ¹⁵ Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – С. 361.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. – С. 499.
- ¹⁸ Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – С. 362–364.
- ¹⁹ Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі... – С. 78–87.
- ²⁰ Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – С. 366.
- ²¹ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. – С. 501.
- ²² Кислюк К. В. Релігієзнавство: Підручник для студентів вузів / К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – 5-є вид., виправ. і доп. – К.: Кондор, 2007. – С. 379.
- ²³ Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі... – С. 165–166.